

*Львів
№-20*

НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

КАПЛІНА
Оксана Володимирівна

Львів
УДК 343.1

Проблеми реабілітації у кримінальному процесі України

Спеціальність: 12.00.09 - кримінальний процес та
криміналістика; судова експертиза

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків - 1998

XB

код екземпляра

42532

Дисертація являє собою рукопис

Робота виконана на кафедрі кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Міністерства освіти України

Науковий керівник - заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор ГРОШЕВИЙ Юрій Михайлович, віце-президент Академії правових наук України

Офіційні опоненти: заслужений юрист України, член-кореспондент Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор МИХЕЄНКО Михайло Макарович, завідувач кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

кандидат юридичних наук ШУМИЛО Микола Єгорович, професор кафедри кримінального права та процесу Академії Служби безпеки України

~~Провідна установа - відділ кримінально-правових та кримінологічних проблем Української Академії держави і права імені В.М.Корецького Національної академії наук України~~

Інв. № *7452*

Захист відбудеться *"21" квітня* 1998 р. о *12* годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.01 в Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого (310024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (310024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77).

Автореферат розісланий *"18" березня* 1998 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

Ю.П.Битяк

Ю.П.БИТЯК

Загальна характеристика роботи

Актуальність теми дослідження. Конституція України (ст. ст. 56 і 62) закріпила право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, заподіяної протиправним засудженням, незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб. Це право громадянина повністю відповідає міжнародно-правовим стандартам, які регулюють правове становище осіб, що притягуються до кримінальної відповідальності (Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Звід принципів захисту усіх осіб, що піддаються затриманню або ув'язненню в якій би то ні було формі, та ін.).

Звідси виникає нагальна потреба в розробці процесуального механізму, що забезпечує ефективне відшкодування матеріальної і моральної шкоди, заподіяної громадянину протиправним притягненням до кримінальної відповідальності або засудженням, та відновлення його порушених прав.

Проблеми реабілітації і відшкодування шкоди, заподіяної особі в кримінальному процесі незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду, досліджувалися в роботах Б.Т.Безлепкина, Л.В.Бойцовой, Ю.М.Дьоміна, Ч.С.Касумова, М.М.Михеєнка, Т.М.Москальковой, В.Т.Нора, М.І.Пастухова, М.Ф.Поляковой, Л.А.Прокудіної, В.М.Савицького, М.С.Строговича, Т.Т.Таджієва, Н.Я.Шило, М.Є.Шумила та інших вчених. У постановчому плані значний внесок в розробку питань, пов'язаних з відшкодуванням шкоди невинному у випадках його незаконного засудження або притягнення до кримінальної відповідальності, зробили відомі юристи М.М.Розін, Г.С.Фельдштейн, І.Я.Фойницький.

Разом з тим ціла низка теоретичних положень, які стосуються проблем реабілітації в кримінальному процесі, залишається дискусійною. Зокрема, не склалося єдиної думки щодо структури реабілітації; в законі не закріплений правовий статус особи, що реабілітується; неповно врегульований процесуальний порядок реабілітації невинних; спірними є питання про правову природу і галузеву приналежність інституту реабілітації, про сутність шкоди, протиправно заподіяної громадянину; не розроблена концепція регресної відповідальності посадових осіб органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду. Невирішеність цих і багатьох інших проблем негативно позначається на слідчій та судовій практиці і кінець кінцем призводить до того, що належною мірою не забезпечується захист прав особи, що реабілітується.

Вказані обставини й обумовлюють вибір теми дисертаційного дослід-

7452

ження та її актуальність¹⁾.

Дисертація виконана згідно з планом наукових досліджень кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого і є складовою частиною цільової комплексної програми "Проблеми вдосконалення організації і діяльності суду та правоохоронних органів в умовах формування соціальної правової демократичної держави" № 0186.0.099031.

Мета і завдання дослідження. Головна мета полягає в розробці концептуальних положень інституту реабілітації осіб, протиправно притягнутих до кримінальної відповідальності або засуджених, та формулюванні пропозицій, спрямованих на вдосконалення чинного реабілітаційного законодавства і практики його застосування.

Поставлена мета обумовила наступні завдання дослідження:

- визначити поняття реабілітації в кримінальному процесі, встановити галузеву приналежність і правову природу інституту реабілітації осіб, протиправно притягнутих до кримінальної відповідальності або засуджених, та на цих засадах охарактеризувати функції, що виконуються цим інститутом;

- розглянути суб'єктний склад реабілітаційних правовідносин, розкрити правовий статус особи, що реабілітується; дослідити сутність шкоди, що заподіюється громадянину протиправними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду;

- проаналізувати підстави і умови виникнення реабілітаційних правовідносин, динаміку їх розвитку; з'ясувати, наскільки практика застосування інституту реабілітації відповідає законодавству; розглянути інститут реабілітації з точки зору принципів кримінального процесу; виявити негативні чинники і прогалини, що існують в законодавстві і практичній діяльності, перешкоджаючи ефективному функціонуванню інституту, який розглядається; проаналізувати проекти КПК України в частині, що стосується запропонованого порядку врегулювання реабілітаційного процесу;

- на базі проведеного дослідження сформулювати основні положення реабілітаційного процесу і пропозиції, спрямовані на вдосконалення законодавчого масиву, який регулює реабілітаційні правовідносини.

Методологія та методика дослідження. У процесі дослідження застосовувалися загальний діалектичний метод наукового пізнання, а також інші наукові методи: системно-структурний, історичний, порівняльно-право-

¹⁾ В роботі не зачіпаються проблеми, пов'язані з реабілітацією жертв політичних репресій, оскільки їх вирішення становить предмет окремого дослідження. Ці питання розглядалися в докторській дисертації М. І. Пастухова "Реабілітація невинувиних. Основи правового інституту", кандидатських дисертаціях Ю.М. Дьоміна "Теоретические и практические проблемы в работе органов прокуратуры по реабилитации жертв политических репрессий", Н. В. Ільютченко "Возмещение ущерба, причиненного личности в уголовном процессе незаконными действиями органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры и суда".

вий, статистичний, соціологічний, логіко-юридичний та ін. Та обставина, що предметом дослідження виявились проблеми, які перебувають на стику кримінального процесу та цивільного права, зумовила комплексний підхід до їх вивчення.

Теоретичною основою дисертації послужили праці вчених-юристів в галузі загальної теорії права, конституційного, цивільного, кримінального, кримінально-процесуального права. В аспекті проблеми, що розглядається, були досліджені: дореволюційне законодавство Російської Імперії, законодавство колишнього Союзу РСР і союзних республік, законодавство інших країн (Великої Британії, Франції, Німеччини, США, Японії та ін.), постанови Пленуму Верховного Суду України, проекти КПК України, Біларусі, РФ.

Нормативною базою роботи є: Конституція України, положення Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, кримінальне, кримінально-процесуальне законодавство, законодавство інших галузей права.

Емпіричну базу дослідження склали матеріали 500 кримінальних справ, які були закриті за реабілітуючими підставами органами прокуратури та внутрішніх справ; 60 виправдувальних вироків судів; дані, одержані в результаті вивчення роботи судів, органів прокуратури та внутрішніх справ м. Харкова і Харківської області в 1995-1997 рр. з відшкодування шкоди, заподіяної особі протиправним притягненням її до кримінальної відповідальності; дані, одержані на підставі аналізу скарг громадян про заподіяння майнової шкоди посадовими особами органів дізнання, попереднього слідства і прокуратури в ході попереднього розслідування за 1992-1997 рр.; дані соціологічних опитувань, інтерв'ю, здійснених в 1995-1997 рр. з 53 реабілітантами; матеріали, одержані в результаті анкетування 180 правозастосовників.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше після прийняття Конституції України і Закону України "Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду" зроблена спроба запропонувати теоретичну концепцію реабілітації в кримінальному процесі України.

На захист висуваються наступні положення:

- реабілітація в кримінальному процесі являє собою систему передбачених законом соціально-правових засобів, спрямованих на повне відновлення в попередніх правах громадянина, протиправно притягнутого до кримінальної відповідальності або засудженого, та відшкодування заподіяної йому шкоди;

- реабілітація покликана виконувати правозахисну і правовідновлюючу функції. Вона гарантує інтереси особи в кримінальному судочинстві, є засо-

бом захисту її прав у разі протиправного притягнення до кримінальної відповідальності або засудження. Кінцевою метою реабілітації повинні стати виправлення судової або слідчої помилки, спростування пред'явленого обвинувачення, повне відновлення репутації невинного, порушених прав і відшкодування заподіяної йому матеріальної і моральної шкоди;

- інститут реабілітації громадян, які постраждали внаслідок протиправного притягнення до кримінальної відповідальності або засудження, за галузевою приналежністю норм, що його складають, є комплексним. З'ясовується структура цього інституту і на цій підставі робиться висновок про те, що сама процедура реабілітації має бути закріплена в КПК України в розділі "Реабілітація" або "Провадження по відшкодуванню шкоди, заподіяної протиправними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду";

- розвивається положення про поетапний характер реабілітаційного процесу і наводиться характеристика кожного з етапів. З урахуванням становища суду як гаранта прав особи, практики, прийнятої в більшості держав світу, загальноновизнаних міжнародно-правових стандартів пропонується встановити судовий порядок реабілітації осіб, які були протиправно притягнуті до кримінальної відповідальності або засуджені, та формулюються пропозиції щодо закріплення процедури реабілітації невинних;

- обґрунтовується висновок про необхідність уточнення редакції існуючих зараз реабілітуючих підстав закриття кримінальних справ. З'ясовується відмінність підстав реабілітації від інших випадків відшкодування шкоди, протиправно заподіяної громадянину органами, які ведуть кримінальний процес;

- розглядаються правові властивості реабілітуючого рішення органу дізнання, слідчого, прокурора або суду, а також постанови (ухвали) про розмір збитків, що підлягають відшкодуванню. Робиться висновок про те, що реабілітуючий акт є загальнообов'язковим для всіх підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян, які зобов'язані в межах своєї компетенції сприяти його виконанню;

- зобов'язаним суб'єктом в реабілітаційних правовідносинах є держава, яка відшкодовує збитки, заподіяні невинному, незалежно від провини органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду. Обґрунтовується висновок про необхідність доповнення законодавства положенням про право регресу держави до посадових осіб судових і слідчих органів;

- правочинним суб'єктом в реабілітаційних правовідносинах є громадянин, стосовно якого винесений виправдувальний вирок суду або кримінальна справа закрита за реабілітуючими підставами; висувається пропозиція про нормативне врегулювання правового статусу особи, що реабілітується, а у разі її смерті - її правонаступників;

- в дисертації обґрунтовується висновок про те, що під час визначення збитків, заподіяних невинним, головним має стати принцип повноти їх відшкодування; компенсації мають підлягати не тільки прямі збитки, а й упущена вигода;

- аналізуються підходи до відшкодування моральної шкоди в різних правових системах і пропонуються критерії для визначення розміру моральної шкоди під час реабілітації невинного;

- обґрунтовується висновок про доцільність закріплення в кримінально-процесуальному законодавстві правила, згідно з яким у разі самообмови громадянин може бути частково або повністю позбавлений права на відшкодування збитків, заподіяних судовими та слідчими органами, що відповідало б п. 6 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і ст. 3 Протоколу № 7 до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод. Формулювання цієї пропозиції ґрунтується на розгляді природи самообмови, аналізі такого поняття, як "процесуальна провина особи", зверненні до досвіду зарубіжних держав, результатах соціологічних досліджень.

Теоретична та практична значущість результатів дослідження полягає в тому, що висновки і пропозиції дисертанта можуть бути використані в процесі вдосконалення реабілітаційного законодавства і, зокрема, Закону України "Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду", під час розробки нового КПК України, в практичній діяльності слідчих, прокурорів, суддів, пов'язаній з відновленням у попередніх правах і відшкодуванням збитків, заподіяних громадянину внаслідок протиправного притягнення його до кримінальної відповідальності або засудження.

Результати дослідження можуть бути використані під час підготовки науково-практичних посібників, методичних вказівок, в навчальному процесі при вивченні відповідних розділів кримінально-процесуального права і спецкурсів.

Розроблене дисертантом повідомлення особи, що реабілітується, про її права, які випливають з акта реабілітації, надіслано до відділу нагляду за додержанням законів при провадженні слідства органами прокуратури та нагляду за слідством, дізнанням і оперативно-розшуковою діяльністю в органах внутрішніх справ прокуратури Харківської області для вдосконалення чинної процедури реабілітації невинних.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати одержані дисертантом під час безпосереднього дослідження і критичного осмислення понад 300 наукових і нормативних джерел, а також на підставі узагальнення слідчої та судової практики, проведеного дисертантом у 1995-1997 рр. В роботі обґрунтовано деякі теоретичні положення, а також практичні рекомендації

щодо подальшого вдосконалення законодавства про реабілітацію у кримінальному процесі. При дослідженні одні питання автором поставлені вперше, інші розглянуті по-новому, з врахуванням найновішого законодавства з цих питань як України, так і зарубіжних країн.

Апробація результатів дослідження. Дисертація підготовлена на кафедрі кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Повідомлена і обговорена на засіданні кафедри, схвалена нею і рекомендована до захисту.

Основні положення, висновки та рекомендації дисертації доповідалися автором на Міжрегіональній науковій конференції молодих вчених і здобувачів (Харків, 16 листопада 1995 р.), Міжнародній науково-практичній конференції молодих юристів "Майбутнє правової системи України" (Київ, 15 березня 1996 р.). Результати дослідження використовуються в навчальному процесі, а також в науково-дослідницькій роботі студентів.

Публікації. За темою дисертації автором опубліковано 8 статей і тез наукових доповідей та повідомлень.

Структура дисертації. Загальний обсяг дисертації - 186 с. Робота складається із вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, списку використаної літератури (306 найменувань), шести додатків.

Основний зміст роботи

У вступі обґрунтовуються вибір теми дисертації, її актуальність, визначаються мета та завдання дослідження, його методологічна і теоретична основи, виділені положення, що характеризують наукову новизну роботи, теоретичне і практичне значення висновків, що містяться у ній.

Розділ перший "Соціально-правова характеристика інституту реабілітації у кримінальному процесі України" складається з трьох підрозділів, де простежується розвиток ідеї про загладження державою шкоди, заподіяної громадянину протиправним притягненням до кримінальної відповідальності або засудженням; розкривається сутність реабілітації в кримінальному процесі; досліджуються функції, що вона виконує; з'ясовуються галузева приналежність та правова природа інституту реабілітації.

В роботі зроблений висновок про те, що думка про необхідність відповідальності держави перед невинно засудженим уперше була сформульована в XVIII ст. у Франції на підставі гуманістичних ідей французьких просвітників. Цю концепцію підтримували й розвивали відомі російські юристи М.А.Буцьковський, А.А.Левенстім, П.І.Люблінський, М.М.Розін, Г.С.Фельдштейн, І.Я.Фойницький, С.О.Хрульов та ін. Багато з яких висунутих та обґрунтованих ними теоретичних положень і зараз не втратили свого значення.

Проте законодавство Російської Імперії не сприйняло ці прогресивні ідеї - інститут відшкодування шкоди, заподіяної протиправним притягненням "до кримінального суду", будувався на підставі відповідальності посадових та приватних осіб (суддів, обвинувачів, доносителів, свідків), з вини яких сталося засудження невинного.

При дослідженні становлення радянського законодавства в цій частині відмічається, що питання про відшкодування шкоди громадянам, протиправно притягнутим до кримінальної відповідальності або засудженим, частково вирішувалося лише в підзаконних актах, тривалий час не було конституційного визнання відповідальності держави перед громадянином за протиправні дії посадових осіб. Всебічне вирішення проблем, що виникають в разі відновлення у втрачених правах і відшкодування шкоди невинним, затягнулося на багато років. І лише у 1981 р. була прийнята низка нормативних актів, згідно з якими на державу покладається обов'язок відшкодувати громадянину шкоду, заподіяну його незаконним притягненням до кримінальної відповідальності або засудженням.

Зараз правовою основою для регулювання реабілітаційних відносин слугують Конституція України, Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Звід принципів захисту усіх осіб, що піддаються затриманню або ув'язненню в якій би то ні було формі, КПК України, Закон України "Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду".

В науці немає єдності щодо сутності та структури поняття "реабілітація". Одні автори (Б.Т.Безлепкін, А.І.Столмаков, Т.Т.Таджів, А.Г.Еділян) ототожнюють реабілітацію з фактом виправдання підсудного або закриття кримінальної справи відносно підозрюваного, обвинуваченого, засудженого з реабілітуючих підстав. Другі (Ч.С.Касумов, М.І.Пастухов, М.Ф.Полякова, М.Є.Шумило) відстоюють точку зору про те, що в поняття реабілітації слід включити не тільки факт закриття кримінальної справи або виправдання осіб, необгрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності, а й правові наслідки, що настають у зв'язку з цим. І, нарешті, треті (Н.І.Схворцов, Л.Д.Корєв) висловлюють судження, згідно з яким реабілітація є правовим наслідком виправдання громадянина, що тягне за собою відновлення його у попередніх правах, відшкодування заподіяної йому матеріальної шкоди.

Підхід автора дисертації до вирішення питання про визначення поняття реабілітації базується на тому, що реабілітація є цілісним процесуальним механізмом, який має поетапний характер. Обгрунтовується виділення наступних етапів у реабілітаційному процесі: винесення рішення про реабілітацію; роз'яснення реабілітанту порядку відновлення його порушених прав; визна-

чення розміру відшкодованої шкоди і відновлення невинного у втрачених правах. На підставі характеристики кожного з наведених етапів робиться висновок про те, що реабілітація в кримінальному процесі являє собою систему передбачених законом соціально-правових заходів, спрямованих на повне відновлення у попередніх правах громадянина, протиправно притягнутого до кримінальної відповідальності або засудженого, і відшкодування заподіяної йому шкоди. В роботі також розглядаються й аналізуються функції реабілітації - правозахисна та правовідновлююча (компенсаційна).

Досліджуючи коло питань щодо галузевої приналежності інституту реабілітації, дисертант розвиває думку про те, що вчені єдині в одному - інститут реабілітації носить комплексний характер. Проте дискусійним залишається питання про юридичну природу розглядуваного інституту. Представники цивільно-правової науки (А.М.Белякова, С.Є.Донцов, В.В.Глянцев, Л.К.Острикова, К.Б.Ярошенко та ін.) вважають, що дані норми, як і увесь інститут відшкодування шкоди, є галуззю цивільного права. Б.Т.Безлепкін, М.І.Пастухов, Л.А.Прокудіна, Р.Х.Якупов обґрунтовують позицію про те, що відносини, які складаються у зв'язку з реабілітацією особи, протиправно притягнутої до кримінальної відповідальності (засудженої), мають регулюватися кримінально-процесуальним законодавством. У дисертації наводяться додаткові аргументи в підтримання точки зору про кримінально-процесуальну природу інституту реабілітації, підкреслюється, що реабілітація повинна розглядатися як одне із завдань кримінального судочинства України, а також як елемент правового змісту мусить входити в принципи кримінального процесу - законності, публічності, забезпечення обвинуваченому права на захист, недоторканості особи та ін.

Розділ другий "Підстави, умови та процесуальний порядок відшкодування шкоди, заподіяної протиправним притягненням особи до кримінальної відповідальності (засудженням)" містить три підрозділи, в яких досліджуються юридичні підстави реабілітації, умови відшкодування шкоди особі, що реабілітується, суб'єктний склад реабілітаційних правовідносин та процесуальний порядок реалізації особою, що реабілітується, своїх повноважень.

Розглядаючи сутність реабілітаційних правовідносин, дисертант визначає їх як відносини, що виникають на підставі юридичних норм і спрямовані на повне відновлення у попередніх правах громадянина, протиправно притягнутого до кримінальної відповідальності або засудженого, і відшкодування зазваної ним шкоди.

Юридичними підставами реабілітації є: виправдувальний вирок суду, постановна (ухвала) про закриття кримінальної справи у зв'язку з відсутністю події злочину, відсутністю в діянні складу злочину або недоведеністю участі обвинуваченого у вчиненні злочину. Узагальнення практики свідчить, що

практичні працівники нерідко зазнають певних ускладнень при формулюванні підстав винесення реабілітуючих рішень (в тому числі виправдувальних вироків), що обумовлює необхідність вдосконалення реабілітуючих підстав закриття кримінальних справ (виправдання). Аналізуючи у зв'язку з цим різні позиції вчених (А.Я.Дубинського, М.В.Жогіна, Л.М.Карнеєвої, Я.О.Мотовілов-кера, М.І.Пастухова, В.М.Савицького та ін.), проекти кримінально-процесуальних кодексів України та Росії, дисертант пропонує доповнити існуючі зараз реабілітуючі підстави закриття кримінальних справ (виправдання) такою, як "підозрюваний, обвинувачений (підсудний), непричетний до вчинення злочину". Разом з тим аргументується думка про доцільність збереження у майбутньому кримінально-процесуальному законодавстві такої підстави виправдання, як недоведеність участі обвинуваченого (підсудного) у вчиненні злочину, оскільки вказане формулювання відповідає ситуації, що об'єктивно склалася у доказуванні, і застосовується у тих випадках, коли встановлено, що злочин був вчинений, конкретна особа притягнута як обвинувачений, але слідчий або суддя, використавши усі процесуальні можливості, доходять єдиного висновку про те, що внаслідок принципу презумпції невинності необхідно закрити кримінальну справу або винести виправдувальний вирок.

Із змісту ст. 1 Закону України "Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду" випливає, що право реабілітанта на відшкодування шкоди виникає в тому разі, якщо дії органів, які ведуть процес, були не законними. В дисертації обґрунтовується положення про те, що наведену характеристику підстав відшкодування шкоди реабілітанту не можна визнати такою, що відповідає тому правовому значенню, яке уклав у неї законодавець. Недостатньо визначеною є також термінологія, яка використовується в юридичній літературі для позначення підстав реабілітації: "необґрунтоване притягнення до кримінальної відповідальності, засудження", "помилкові, неправильні, неправомірні дії", "безпідставне притягнення до кримінальної відповідальності", "судова чи слідча помилка" та ін. При цьому звертається увага на те, що нечітка юридична термінологія ускладнює тлумачення закону, негативно відбивається на правозастосовній практиці і в кінцевому рахунку призводить до того, що належним чином не забезпечується захист прав особи, що реабілітується. Здобувач підкреслює, що підставою реабілітації є кримінально-процесуальне правопорушення, і розкриває сутність цього правопорушення.

Дисертант не поділяє пропозицію О.М.Ларіна, авторів Модельного Кримінально-процесуального кодексу для держав-учасниць СНД про віднесення до числа підстав реабілітації таких, як скінчення строку давності притягнення до кримінальної відповідальності; видання акта амністії до притягнення осо-

би до участі у справі як обвинуваченого; відсутність скарги потерпілого у справах приватного і приватно-публічного обвинувачення тощо. Не підтримується думка про необхідність введення в кримінально-процесуальне законодавство так званої часткової реабілітації (часткове закриття кримінальної справи відносно обвинуваченого (засудженого), якщо пред'явлене обвинувачення в якійсь-то частині не знайшло підтвердження; визнання у вирокі суду частини пред'явленого обвинувачення необґрунтованим та ін.).

На думку дисертанта, відсутність єдності у поглядах вчених на визначення підстав реабілітації обумовлена тим, що в юридичній літературі недостатньо чітко проведено грань між реабілітацією та іншими випадками відшкодування шкоди, заподіяної громадянину внаслідок протиправних дій органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду. Наводяться аргументи на користь цього висновку.

В роботі розглядаються умови, за яких можливо відшкодування шкоди, заподіяної протиправним притягненням особи до кримінальної відповідальності або засудженням, до числа яких, зокрема, віднесені: виникнення права на відшкодування шкоди після набрання чинності Закону України "Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду" (після 17 січня 1995 р.) і подання особою, що реабілітується, заяви про відшкодування протягом строку, передбаченого в законодавстві (причому цей строк є різним в залежності від відновлюваного права чи шкоди, яка компенсується).

З метою зміцнення гарантій прав громадян, протиправно притягнутих до кримінальної відповідальності або засуджених, дисертант пропонує такі пропозиції: надати Закону України "Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду" зворотної сили, доповнити законодавство низкою норм, спрямованих на врегулювання питань, що пов'язані з відновленням пропущеного строку подання реабілітантом заяви про відшкодування заподіяної шкоди.

Досліджуючи питання про суб'єктний склад реабілітаційних правовідносин, дисертант обґрунтовує висновок про те, що зобов'язаним суб'єктом в цих відносинах виступає держава. Від її імені на суд, прокурора, слідчого, дізнавача, фінансовий орган покладається обов'язок вжити передбачені законом заходи, спрямовані на реабілітацію невинного.

В дисертації обґрунтовується необхідність доповнення законодавства положенням про право регресу держави до безпосереднього заподіювача шкоди. Підтримується пропозиція Б.Т.Безлепкіна, Л.В.Бойцової, М.Ф.Полякової, В.М.Савицького про те, що така відповідальність повинна бути покладена на дізнавача, слідчого, прокурора та суддю лише в разі констатації факту

винуватості вказаних посадових осіб у вчиненні злочину проти правосуддя обвинувальним вироком суду або закриття щодо них кримінальної справи з не реабілітуючих підстав. Наводяться аргументи в обґрунтування негативного ставлення до можливості майнової відповідальності посадових осіб органів попереднього розслідування, прокурора та суддів при вчиненні ними службового проступку. Пропонується встановити регресну відповідальність перед державою свідка, потерпілого, експерта, перекладача в разі вчинення ними злочинів проти правосуддя.

Правочинним суб'єктом в реабілітаційних правовідносинах є особа, стосовно якої винесений виправдувальний вирок або кримінальна справа закрита з реабілітуючих підстав ("виправданий", "особа, що реабілітується" чи "реабілітант"). Розглядається обсяг прав особи, що реабілітується, на кожному з етапів реабілітаційного процесу. Вказуються випадки переходу прав особи, що реабілітується, до її спадкоємців. Пропонується не обмежувати коло осіб, які заявляють клопотання про доведення попереднього розслідування до кінця з метою реабілітації обвинуваченого в разі його смерті, і надати таке право не тільки родичам, а й іншим зацікавленим особам (друзям, товаришам по службі, однополчанам, громадським організаціям тощо).

Здобувачем розвивається думка про необхідність доповнення реабілітаційного законодавства правилом, згідно з яким в разі самообмови громадянин може бути частково чи повністю позбавлений права на відшкодування шкоди при реабілітації. При аргументуванні цієї пропозиції розглядається таке поняття, як "процесуальна вина особи", під якою розуміється така умисна поведінка завідомо невинного у вчиненні злочину громадянина, котра спровокувала порушення кримінальної справи, притягнення його як обвинуваченого, застосування заходів процесуального примусу, що потягло за собою заподіяння майнової та моральної шкоди. В дисертації аналізуються різні погляди вчених на формулювання випадків відмови реабілітанту в відшкодуванні шкоди (Т.М.Добровольської, С.Г.Олькова, В.М.Савицького, О.І.Сергеева, К.А.Флейшиць, І.Я.Фойницького та ін.) і висловлюється думка про те, що єдиною умовою, яка виключає право на відшкодування шкоди, можуть бути умисні дії підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого на провокування кримінального переслідування, що об'єктивно знайшло своє відображення у порушенні кримінальної справи, застосуванні запобіжного заходу, пред'явленні обвинувачення, засудженні. З метою встановлення диференційованого підходу в кожному конкретному випадку до факту самообмови пропонується встановити в законі дискреційне право суду на відмову в відшкодуванні шкоди реабілітанту, що дасть змогу враховувати ступінь його вини, обставини, які сприяють самообмові, та її наслідки. Включення в реабілітаційне законодавство такого правила відповідало б п. 6 ст. 14 Міжна-

родного пакту про громадянські та політичні права і ст. 3 Протоколу №7 до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод.

Вивчення практики закриття кримінальних справ з реабілітуючих підстав показало, що слідчі дуже рідко повідомляють невинних про їх право на відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями органів попереднього розслідування. Із 500 вивчених постанов про закриття кримінальних справ лише 19 (4%) містили в резолютивній частині вказівку про роз'яснення реабілітанту його прав. У зв'язку з цим в дисертації розроблені конкретні пропозиції, спрямовані на вдосконалення порядку роз'яснення громадянам їх прав в разі реабілітації, пропонується текст повідомлення реабілітанта про його права, які випливають з акта реабілітації, котре також містить офіційне вибачення від імені держави за допущену стосовно громадянина несправедливість.

При розгляді питань про порядок відшкодування шкоди особам, що реабілітуються, дисертант робить висновок про те, що в чинному законодавстві цей порядок недостатньо регламентований. Зокрема, незрозуміло, в межах якої процедури суд має розраховувати заподіяну шкоду. Порядок позовного провадження неприпустимий, оскільки відсутній спір про право цивільне. Не можуть бути застосовані також правила особливого провадження або такі, що виникають з адміністративно-правових відносин. У зв'язку з цим робиться висновок про те, що суд, відшкодовуючи шкоду, заподіяну невинному, мусить керуватися ст.ст. 53¹, 411 КПК України. Проаналізувавши пропозиції вчених (Ф.Н.Багаутдінова, Б.Т.Безлепкіна, М.Є.Шумила та ін.), зарубіжне законодавство, думки практичних працівників, проекти кримінально-процесуальних кодексів України, Росії, Білорусі, дисертант здійснив спробу сформулювати основні положення реабілітаційного процесу. Наводяться аргументи на підтримку думки Л.Д.Кокорева, М.І.Пастухова, М.Є.Шумила про необхідність встановлення судового порядку реабілітації. Позитивно оцінюється прагнення розробників проектів кримінально-процесуальних кодексів Росії та Білорусі закріпити усі процедурні питання в особливому розділі КПК "Реабілітація". У зв'язку з цим розглядається проект КПК України в частині, що стосується пропонованого порядку врегулювання реабілітаційного процесу.

Розділ третій "Сутність шкоди, що заподіюється громадянину проти-правними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду" складається з двох підрозділів, де розглядаються види шкоди, яка заподіюється невинному протиправним притягненням його до кримінальної відповідальності або засудженням (майнова, немайнова (моральна). Обґрунтовується висновок про те, що основоположним принципом, котрим необхідно керуватися в разі розрахунку шкоди, якої зазнав реабілітант, має стати принцип повноти відшкодованої шкоди. У зв'язку з цим підкреслюється, що наведений в ст. 3 Закону України "Про порядок відшкодування шкоди, за-

подіяної громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду" перелік майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, носить примірний характер. До числа "інших витрат, яких зазнав громадянин", слід віднести, зокрема, витрати на поїздки реабілітанта в суд; витрати, здійснені його сім'єю на проїзд на побачення з ним після засудження; витрати на телефонні розмови з адвокатом чи юридичною консультацією; витрати на листування відносно кримінальної справи та ін.

Уявляється спірним висновок Н.В.Ільютченко про те, що в умовах сьогодення відшкодування упущеної вигоди не може бути економічно забезпечено державою і тому від компенсації неодержаних доходів слід відмовитися.

В дисертації обґрунтовується низка пропозицій, спрямованих на захист майнових прав реабілітанта: шкода, заподіяна неодержанням грошових доходів у зв'язку з протиправним притягненням до кримінальної відповідальності або засудженням, має бути відшкодована й за той час, протягом якого громадянин вживав заходів до відновлення його порушених трудових прав; обчислення заробітку та інших грошових доходів слід здійснювати з врахуванням передбаченої індексації грошових доходів населення; в разі відшкодування штрафів, стягнутих на виконання вироку суду, судових витрат необхідно враховувати індекс інфляції та ін..

Розглядаючи питання, пов'язані з відшкодуванням немайнової (моральної) шкоди, дисертант відмічає, що сама можливість відшкодування моральної шкоди справляє позитивний вплив на душевний стан реабілітанта, уселяє віру в справедливість, впливає на формування позитивної оцінки права, закону, на правосвідомість.

В науці поки що не вироблено єдиного поняття моральної шкоди та її структури. В роботі на підставі аналізу юридичної літератури, чинного законодавства України та зарубіжних держав здійснена спроба сформулювати це поняття. За думкою дисертанта, під моральною шкодою слід розуміти моральні чи фізичні страждання, заподіяні громадянину діями (бездіяльністю), що посягають на поставлені під охорону держави нематеріальні блага, які забезпечують фізичне благополуччя особи, її автономію та індивідуалізацію, або порушують майнові права громадянина.

Відмічається, що моральна шкода при розслідуванні кримінальної справи може бути заподіяна громадянину внаслідок порушення таких поставлених під охорону держави нематеріальних благ, як особиста свобода, особиста недоторканість, недоторканість житла, особистої документації внаслідок втручання в особисте та сімейне життя, порушення таємниці особистого спілкування. У зв'язку з цим в дисертації визначаються такі поняття, як недоторканість приватного життя, приватне життя, особиста та сімейна таємниця.

При відшкодуванні моральної шкоди найчастіше йдеться про заподіяння

шкоди честі та гідності особи. У зв'язку з цим на підставі аналізу філософської та юридичної літератури визначається сутність категорій "честь" та "гідність", розкривається механізм заподіяння шкоди цим якостям особи.

Заходами, спрямованими на загладжувачня моральної шкоди, за думкою дисертанта, є повідомлення особи про її реабілітацію з принесенням офіційних вибачень за допущену несправедливість, повідомлення в засобах масової інформації про реабілітацію невинного, відновлення військових чи інших спеціальних звань, повернення нагород, відшкодування заподіяної майнової шкоди і, нарешті, сплата грошової компенсації. З цих позицій розглядається кожна з наведених форм загладжувачня моральної шкоди, вносяться пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства.

Проблема визначення розміру відшкодування моральної шкоди в грошовій формі в разі реабілітації зараз викликає значні ускладнення у суддів. На підставі аналізу законодавства зарубіжних держав (Великої Британії, США, Японії, Німеччини, Швеції) робиться висновок про те, що в різних країнах суддям надана неоднакова свобода розсуду при вирішенні питання про розмір компенсації моральної шкоди. Це питання є спірним й в юридичній літературі.

Дисертант не підтримує думку С.І.Шимон про встановлення верхньої межі відшкодування моральної шкоди в разі реабілітації. Скасування смертної кари і збільшення у зв'язку з цим строків позбавлення волі, можливо, хоч і в дуже рідких випадках, призведуть до того, що порушення прав реабілітанта і протиправне заподіяння йому шкоди можуть бути настільки істотними, що перевищать максимально встановлену межу компенсації. В цьому разі суддям доведеться призначати суму компенсації, встановлену законом, що порушить принципи повноти відшкодування шкоди та справедливості.

В роботі розвивається думка про те, що єдиним, загальним критерієм для усіх без винятків справ, пов'язаних з відшкодуванням моральної шкоди, має стати громадська оцінка фактичних обставин справи, які призвели до заподіяння шкоди. Окремі ж критерії залежатимуть від конкретних обставин кожної справи. До числа таких критеріїв можна віднести: 1) ступінь і характер моральних та фізичних страждань; 2) наслідки заподіяної шкоди; 3) тривалість перенесених страждань та ін. Розкривається також зміст кожного з пропонуєваних критеріїв.

В дисертації відмічається, що при розслідуванні кримінальної справи істотна шкода може бути заподіяна діловій репутації не тільки фізичній, а й юридичній особі, тому підприємству, установі чи організації, яку очолював або в якій працював громадянин, протиправно притягнутий до кримінальної відповідальності (засуджений). І якщо закон в разі реабілітації останнього надає йому право на відшкодування моральної та матеріальної шкоди, то спе-

ціальної норми, яка б передбачала можливість компенсації за заподіяння шкоди діловій репутації юридичної особи, немає. Обґрунтовується висновок про те, що незвичайність суб'єктного складу "юридична особа - держава", своєрідність фактичного складу потребують створення в реабілітаційному законодавстві спеціальної норми, яка б регулювала дані відносини.

У висновках роботи сформульовані положення щодо вдосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства, яке регулює реабілітаційні правовідносини, Закону України "Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянинуві незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду", а також відомчих нормативних актів.

За темою дисертації опубліковано такі роботи:

1. Каплина О.В. К вопросу о возмещении ущерба, причиненного гражданину незаконными действиями органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры и суда // Проблемы развития юридической науки и практики в условиях формирования правовой системы Украины: Сб. науч. тр. - Харьков: Нац. юрид. академия Украины, 1995. - С. 135-140. - 0,3 друк. арк.

2. Каплина О.В., Трофименко В.М. Проблемы соотношения уголовно-процессуальных гарантий правосудия и прав личности // Актуальные проблемы государства и права: Сб. науч. тр. - Вып. 3. - Одесса: Юрид. ин-т Одесского госуниверситета им. И.И.Мечникова, 1996. - С. 53-57. - 0,3 друк. арк.

3. Каплина О.В. До питання про відшкодування шкоди, заподіяної громадянинуві незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду // Проблеми провадження правових реформ в Україні: Зб. наук. праць. - Харків: Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого, 1996. - С. 132-136. - 0,3 друк. арк.

4. Каплина О. Поняття реабілітації у кримінальному процесі // Право України. - 1997. - № 1. - С. 68-70. - 0,3 друк. арк.

5. Каплина О.В. Незаконність уголовно-процессуальных действий как основание для возмещения ущерба // Проблемы совершенствования украинского законодательства и повышение эффективности правоприменительной деятельности: Темат. сб. науч. тр. - Харьков: Нац. юрид. академия Украины им. Ярослава Мудрого, 1997. - С. 189-193. - 0,3 друк. арк.

6. Каплина О.В. К вопросу об отраслевой принадлежности института реабилитации // Нова Конституція України і проблеми вдосконалення законодавства: Зб. наук. праць. - Харків: Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого, 1997. - С. 204-210. - 0,3 друк. арк.

7. Каплина О.В. Міжнародні стандарти в галузі захисту прав громадянина від незаконних дій правоохоронних органів // Актуальные вопросы совершенствования законодательной и правоприменительной деятельности: Краткие тезисы докладов и науч. сообщений межрегион. конф. молодых уче-

ных и соискателей. - Харьков: Нац. юрид. академия Украины, 1996. - С. 77-78. - 0,1 друк. арк.

8. Капліна О.В. Відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду // Майбутнє правової системи України: Тези доповідей та наук. повідомлень Міжнарод. наук.-практ. конф. молодих юристів (15-16 березня 1996 р.). - К.: Українська Правнича Фундація, 1996. - С.109-110. - 0,2 друк. арк.

Капліна О. В. Проблеми реабілітації в кримінальному процесі. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09. - кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 1998.

Дисертація присвячена питанням, що виникають в разі реабілітації громадянина, протиправно притягнутого до кримінальної відповідальності (за-судженого). В роботі визначено поняття реабілітації в кримінальному процесі, встановлено правову природу інституту реабілітації, охарактеризовано його функції. Проаналізовані підстави і умови виникнення реабілітаційних правовідносин, розглянутий їх суб'єктний склад; розкритий правовий статус особи, що реабілітується; досліджена сутність шкоди, заподіяної громадянину протиправними діями органів, які ведуть кримінальний процес.

Сформульовані основні положення реабілітаційного процесу та пропозиції, спрямовані на вдосконалення реабілітаційного законодавства.

Ключові слова: реабілітація, реабілітаційні правовідносини, особа, що реабілітується, протиправні дії, шкода.

Каплина О.В. Проблемы реабилитации в уголовном процессе Украины. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09. - уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза. Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого, Харьков, 1998.

Диссертация посвящена вопросам, возникающим при реабилитации гражданина, противоправно привлеченного к уголовной ответственности (осужденного). В работе определено понятие реабилитации в уголовном процессе, установлена правовая природа института реабилитации, охарактеризованы его функции. Проанализированы основания и условия возникновения реабилитационных правоотношений, рассмотрен их субъектный состав; раскрыт правовой статус реабилитируемого; исследована сущность вреда, причиненного гражданину противоправными действиями органов, ве-

дущих уголовный процесс.

Сформулированы основные положения реабилитационного процесса и предложения, направленные на совершенствование реабилитационного законодательства.

Ключевые слова: реабилитация, реабилитационные правоотношения, реабилитируемый, противоправные действия, вред.

Kaplina O.V. The problems of the rehabilitation in criminal procedure of the Ukraine. - A manuscript.

The thesis for a candidate's of law degree on speciality 12.00.09 - criminal procedure and criminalistics; legal expertise. National Law Academy of the Ukraine named after Yaroslav the Mudry, Kharkov, 1998.

The thesis is devoted to the questions, arising out of the rehabilitation of the citizen, who has been illegally brought to criminal responsibility (the convicted). The concept of the rehabilitation in criminal procedure and the legal essence of the institute of the rehabilitation have been determined in this work; and its functions have been defined. The author has analyzed the grounds and the conditions of the origin of the rehabilitation legal relations; has examined their subject structure; has revealed the legal status of the rehabilitated person and has researched the essence of the harm being made to the citizen by the illegal actions of the bodies, conducting criminal procedure.

The main provisions of the rehabilitation process and the suggestions aimed at the perfection of the legislation on the rehabilitation have been formulated in the thesis.

The key words: rehabilitation, rehabilitation legal relations, rehabilitated person, illegal actions, harm.

Відповідальний за випуск кандидат юридичних наук, доцент
В.М.Хотенець